

ТРАГЕДІЇ ГЕНОЦИДУ В ПОСТБІПОЛЯРНОМУ СВІТІ Й ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НИХ

***Анотація.** У статті з використанням історико-філософського, хронологічного й компаративного методів проаналізовано генезу й сутність трагедій геноцидів сучасності, а також з'ясовано їхню відповідність міжнародно-правовому визначенню концепту геноциду в контексті неможливості уникнення кримінальної відповідальності за злочини проти людяності. З'ясовано, що й за нестаціонарної постбіполярної доби коренями трагедій геноциду залишається уявлення про від природи дану, чи історично сформовану суспільну нерівність етнічних, расових, релігійних, культурних, мовних, територіальних, соціально-класових та інших груп і спільнот, а також бажання збільшити життєво важливий природний чи суспільний ресурс однієї спільноти (групи) за рахунок іншої.*

***Ключові слова:** війна, геноцид, злочин, міжнародне право, репресії, трибунал.*

***Abstract.** The article spotlights genesis and essence of contemporary genocide tragedies based on historical and philosophical, chronological and comparative analysis methods, and finds theirs compliance with international legal definition of genocide's concept in the context of not avoiding criminal responsibility for crimes against humanity. It was found that even for the unsteady post-bipolar era roots of tragedies of genocide remains an idea of the nature or historically formed social inequality of ethnic, racial, religious, cultural, linguistic, territorial, social class and*

---

¹ Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

other groups and communities, and the desire to increase vital natural or a public resource of one community (group) at the expense of another.

Key words: *war, genocide, crime, international law, repressions, tribunal.*

Аннотация. *В статье с использованием историко-философского, хронологического и компаративного методов проанализированы генезис и сущность трагедий геноцидов современности, а также определено их соответствие международно-правовому определению концепта геноцида в контексте невозможности избежания криминальной ответственности за преступления против человечности. Выяснено, что и в нестационарной постбиополярной эпохе корнями трагедий геноцида остается представление о естественном или исторически сформированном неравенстве этнических, расовых, религиозных, культурных, языковых, территориальных, социально-классовых и других групп и обществ, а также желание увеличить жизненно важный естественный или социальный ресурс одной общности (группы) за счет другой.*

Ключевые слова: *война, геноцид, преступление, международное право, репрессии, трибунал.*

Постановка проблеми. Протягом 2017-18 рр. розбурхане Револуцією гідності й російською гібридною воєнною агресією українське суспільство має пережити низку трагічних дат із новітньої вітчизняної історії. Передусім, це – 95 років з часів голоду 1921-23 рр., 85-ті роковини Голодомору – геноциду української нації 1932-33 рр., 80 років від початку масових політичних репресій 1937-38 рр., а також сімдесятиріччя голоду 1946-47 рр. З глибоким сумом доводиться констатувати, що ці трагедії, певно, назавжди залишаться однією з найбільш гострих і болісних проблем українства – в політичному, науковому й морально-психологічному сенсі.

Тому в День пам'яті жертв голодоморів в Україні 26 листопада 2016 р. Президент України П. Порошенко наголосив: „Геноцид тридцятих років –

прямий наслідок втрати державності в двадцятих роках. Окупація нашої України радянською Росією стала можливою внаслідок роз'єднання та внутрішніх чвар політичних сил молодого української держави... Історія дійсно не має умовного способу. Звісно, і незалежність не гарантує від неврожаїв, але всі знають: в сусідніх з СРСР країнах українців не нищили конфіскацією їжі. Тож очевидно: збережи Україна свою самостійність, жодних спланованих голодоморів не було би також.

Колективізація й придушення опору селянства, винищення української інтелігенції та ліквідація української Церкви не дали того результату, на який розраховували в Москві. І тоді тоталітарний режим спланував Голодомор та втілював його в життя в масштабах геноциду. Метою імперії було знищення будь-яких можливостей для національного самовизначення нашої держави України. Реалізація цієї мети передбачала ліквідацію національно-свідомої частини тогочасного суспільства, насамперед селянства та інтелігенції” [1].

Таким чином, проблематика трагедій геноцидів сучасності залишається гостро актуальною для України, не випадково Постійний представник України в ООН В. Єльченко порівняв із геноцидом євреїв за Другої світової війни (Голокостом), знищенням тутсі в Руанді й мусульман у Сребрениці окупаційну політику російської влади в анексованому Криму щодо кримських татар. Виступаючи 13 жовтня 2016 р. в залі Ради з Опіки ООН на організованому, спільно з дипломатичними місіями Ізраїлю й США, меморіальному вечорі в пам'ять про 75-ту річницю трагедії Бабиного Яру, він наголосив, що світ і сьогодні стає свідком „санкціонованого на державному рівні” підбурювання до ненависті й переслідування невинних людей [2].

Мета статті – проаналізувати сутність трагедій геноцидів сучасності та з'ясувати їхню відповідність міжнародно-правовому визначенню концепту в контексті неможливості уникнення кримінальної відповідальності за злочини проти людяності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у дослідження геноцидів постбіполярної доби зробили закордонні фахівці:

історики, політологи-міжнародники й правники (в т. ч. українського етнічного походження) А. Галлахер [3], А. Джонс [4], М. Манн [5], М. Отман [6], В. Рубінштейн [7], Р. Сербин [8; 9; 18], Е. Стауб [10], В. Шабас [11; 12] та ін. Але вітчизняна наукова громада ще недостатньо надає уваги розробленню зазначеної проблематики, попри її очевидну актуальність і практичну значимість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття „геноцид” (від еллінського γένος - рід, плем'я та латинського caedo - убиваю) стало розмінною картою в гострих суперечках державних діячів і політиків, істориків і юристів. Причому це стосувалося не тільки Голодомору 1932-33 рр. в Україні, а й багатьох інших трагедій світового та регіонального масштабу: цілеспрямованого знищення Російською імперією й переселення за межі історичної батьківщини понад 90 % черкесів під час Кавказьких воєн 1763-1864 рр.; винищення колоніальними військами кайзерівської Німеччини біля 80 % осіб племені гереро й половини племені готтентотів у ході придушення їхнього повстання 1904-07 рр. на території сучасної Намібії (в 2004 р. ФРН офіційно визнала вчинення цього геноциду [13]); вбивства й депортацій християн (ассирійців, вірмен і понтійських греків) в Османській імперії за часів Першої світової війни; єврейського Голокосту й винищування ромів нацистською Німеччиною напередодні й у роки Другої світової війни; масових (близько 1,7 млн. осіб) убивств камбоджійців за режиму „червоних кхмерів” 1975-79 рр.; етнічних чисток у Руанді в 1990-х рр.; різанини боснійськими сербами більше 8 тис. мусульман у Сребрениці в липні 1995 р. (в 2004 р. відповідальність за масові вбивства мирних босняків офіційно визнала влада Республіки Сербської Боснії і Герцеговини [14], а в січні 2009 р. Європарламент оголосив 11 липня „днем пам'яті геноциду в Сребрениці” [15]) та ін.

Власне, термін „геноцид” запровадив польсько-американський адвокат єврейського походження Р. Лемкін у книзі „Правління країн Осі в окупованій Європі”, що побачила світ у Вашингтоні в листопаді 1944 р. за сприяння Фонду міжнародного розвитку Карнегі [16, р. 9-10]. Р. Лемкін народився в червні 1900

р. в сім'ї хліборобів поблизу м. Волоковиська Гродненської губернії Російської імперії (нині – Білорусь), після закінчення торговельної школи в Білостоці вивчав філологію і юриспруденцію у Львівському університеті, вільно говорив на дев'яти й читав на чотирнадцяти (!) мовах.

Вбивство 15 березня 1921 р. в Берліні бойовиком „Дашнакцутюну”² С. Тейлеряном колишнього міністра внутрішніх справ і великого візира Османської імперії М. Талаат-паші, представлене як акт помсти за криваву трагедію вірменського населення держави, та подальше виправдання судом вбивці привернули увагу Р. Лемкіна до проблеми злочинного масового винищування людей, навіть цілих народів. Він почав вивчати міжнародне право, щоб розробити нормативні документи для запобігання та покарання за такі злочини.

Після захисту в 1928 р. докторської дисертації у Гейдельберзькому університеті, Р. Лемкін працював помічником прокурора у Бережанах на Тернопільщині, а потім викладав у Варшаві. Згодом юрист представляв Польщу на міжнародних правових конференціях у Брюсселі й Копенгагені, а в жовтні 1933 р., що був не тільки роком приходу Гітлера до влади в Німеччині, а й піком Голодомору в радянській Україні, про який Р. Лемкін уже тоді добре знав, він підготував для конференції мадридської Ліги Націй з уніфікації кримінального права пропозицію оголосити знищення расових, національних чи соціальних груп злочином за національним законодавством [17]. Тих, хто з ненависті до великої групи людей шкодив членам такої групи, Р. Лемкін пропонував вважати винними у „варварстві”, а тих, хто знищував культурні скарби зазначеної групи з ненависті до неї, – у „вандалізмі”, наполягав на затриманні таких людей, хоч би де вони були, засудженні й покаранні [18].

У своєму виступі на мадридській конференції Р. Лемкін також сформулював критерії, за якими можна було кваліфікувати акти масового винищення народів і змусити державу-злочинця постати перед міжнародним

---

² „Вірменська революційна федерація” – найстаріша вірменська політична партія (1890 р.), що була правлячою у Вірменській демократичній республіці 1918-20 рр.; поновила діяльність у незалежній Вірменії після розпаду СРСР і отримала повноправне членство в Соціалістичному інтернаціоналі в 2002 р.

судом. По-перше, це руйнування культурних цінностей та історичної спадщини шляхом: а) передачі дітей однієї етнічної групи в іншу; б) примусових і системних вилучень цивілізаційно-культурних елементів; в) заборони на використання рідної мови; г) системного знищення книг рідною мовою цієї групи, руйнування об'єктів національної спадщини – пам'ятників, релігійних закладів, музеїв та ін.

По-друге, це акти жорстоких агресій стосовно окремих фізичних і соціальних осіб; насильницьке втручання в приватне життя представників конкретних груп; цілеспрямоване знищення історичної, культурної й економічної основ цих груп [19]. Але, попри всі старання Р. Лемкіна, ці пропозиції, на жаль, тоді не були прийняті.

З нападом нацистської Німеччини (а невдовзі й сталінського СРСР) на Польщу, Р. Лемкін вступив добровольцем до Війська Польського, взяв участь в обороні Варшави, був поранений і згодом змушений утікати від нацистів до нейтральної Швеції. У квітні 1941 р. колега Р. Лемкіна з юридичного факультету Дюкського університету в м. Дарем (штат Північна Каліфорнія) допоміг йому отримати дозвіл на в'їзд до США. За роки Голокосту Р. Лемкін втратив 49 родичів, знищення його родини стало дзеркалом руйнування єврейського життя в Польщі.

У США досвід Р. Лемкіна в галузі міжнародного права став йому в нагоді: юрист отримав роботу в Дюкському університеті й консультував урядові установи, в т. ч. Державний і Військовий департаменти. Водночас він розробив у 1943 р. для польського уряду у вигнанні (в Лондоні) проект закону щодо покарання гітлерівських злочинців³, а також працював над дослідженням того, як нацистська Німеччина та її союзники управляли державами, окупованими під час війни.

Воно було опубліковане в листопаді 1944 р. й містило визначення запропонованого Р. Лемкіним новаторського терміну „геноцид” як

---

³ В ньому Р. Лемкін увів термін „ludobójstwo” (від польського – „lud”, тобто „народ” і „zabójstwo” – „вбивство”).

цілеспрямованого акту з винищення цілої нації чи етнічної групи. Причому правник-міжнародник припускав, що „геноцид не обов’язково означає негайне знищення нації, крім випадків, коли здійснюються масові вбивства всіх членів нації. Він скоріше означає скоординований план різних дій, спрямованих на знищення істотних основ життя національних груп з метою їхнього винищення. Метою такого плану буде розпад політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров’я, гідності та навіть життя осіб, що належать до таких груп” [16, р. 83].

Зазвичай вважається, що Р. Лемкін створив поняття „геноцид” спеціально для трагедії Голокосту, але насправді його первісною метою було впровадження терміну для опису давньої воєнної тактики, відродженої нацистами [20, р. 48]. Коли ж юрист сформулював визначення згаданого терміну, він уже послався на винищення молодотурками вірмен у 1915-16 рр. як на основоположний приклад „геноциду” [21, р. 9]. Логічно, що на Нюрнберзькому процесі 1945-46 рр. проти нацистських воєнних злочинців Р. Лемкін консультував головного обвинувача від США – члена Верховного суду Р. Дж. Джексона.

Загалом напрацювання Р. Лемкіна були покладені в основу Статуту й вироків Нюрнберзького трибуналу. Зокрема, в ст. 6 Статуту суду від 8 серпня 1945 р. були прописані дві категорії злочину геноциду: 1) вбивство представників конкретної групи, знищення релігійних атрибутів, насильницьке поневолення й масові депортації; 2) злочини проти людяності з політичних, расових чи релігійних мотивів. А в звинувачувальному висновку трибуналу від 18 жовтня 1945 р. зазначалося, що обвинувачені здійснювали навмисний і систематичний геноцид – винищення расових і національних груп, знищення цивільного населення частини окупованих територій задля ліквідації певних народів і класів, певних національних, етнічних і релігійних груп, особливо євреїв, поляків, циган та інших народів [22].

Враховуючи саме таке значення терміну, вже I сесія ГА ООН у схваленій 11 грудня 1946 р. резолюції визначила: „Згідно з нормами міжнародного права, геноцид є злочином, який засуджує цивілізований світ і за здійснення якого головні винуватці мають бути піддані покаранню” [7, р. 307]. Оскільки масові винищення людей були поширеним в історії явищем, і загроза їхнього повторення залишалася актуальною, ООН визнала за необхідне внести поняття геноциду в міжнародне право. Це створювало юридичну базу для налагодження міжнародного співробітництва в боротьбі з подібними злочинами, в т. ч. особами, наділеними за конституцією вищою владою.

Головним автором і промотором одноголосно ухваленої 9 грудня 1948 р. III сесією ГА ООН „Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього” виступив Р. Лемкін, який читав тоді лекції з кримінального права в Єльському університеті [23, р. 11]. Вже у ст. I Конвенції стверджувалося: „Геноцид, незалежно від того, чи здійснений він у мирний або воєнний час, є злочином, який порушує норми міжнародного права, і проти якого вони (учасники Конвенції. – Авт.) зобов’язуються вживати заходи попередження і карати за його здійснення”. А ст. II подавала таке узагальнене визначення геноциду, що було включене до національного кримінального законодавства багатьох країн і знайшло відображення в Римському статуті Міжнародного кримінального суду: „Дії, здійснювані з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку”. Під знищенням розумілося: „а) вбивство членів групи; б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам групи; в) навмисне створення життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її; г) вжиття заходів, розрахованих на попередження дітонароджуваності у середовищі такої групи; д) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу” [24].

Конвенція набула сили з 12 січня 1951 р., тобто на 90-й день після того, як у Генерального секретаря ООН Трюгве Лі було депоновано перші 20 актів про ратифікацію або приєднання держави до документа. Відтоді ця Конвенція

стала інструментом попередження геноциду, дійовість якого істотно зростає після завершення холодної війни. Справа в тому, що на час набуття Конвенцією чинності тільки два з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН стали учасниками договору: Франція і Китайська Республіка. СРСР ратифікував Конвенцію лише в 1954 р., тобто після смерті Сталіна, Велика Британія - в 1970 р., США - в 1988 р., а КНР⁴ - у 1983 р. Тривале зволікання з ратифікацією Конвенції наймогутнішими державами світу робило її слабкою протягом більш як чотирьох десятиліть. Тільки з розпадом біполярної системи міжнародне право про злочин геноциду набуло повноцінної сили, на поч. 2016 р. 147 держав-членів ООН ратифікували чи приєдналися до „Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього”⁵.

Мета й сфера її застосування була описана Радою Безпеки ООН уже з урахуванням перших гірких уроків кривавого розпаду посткомуністичної Югославії. Створена 6 жовтня 1992 р. Комісія експертів ООН, яка вивчала порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені на території колишньої Югославії, керувалася таким: „Конвенція була прийнята для гуманітарних і цивілізаційних цілей. Вони полягають у забезпеченні існування певних людських груп і підтвердженні елементарних принципів гуманності та моралі. Відповідно до неї, правові зобов'язання утримуватися від геноциду визнані як „*erga omnes*” – „відносно усіх”.

Коли була розроблена Конвенція, передбачалося, що вона поширюватиметься не тільки на існуючі тоді форми геноциду, а й на „будь-які способи, які можуть бути розвинені в майбутньому, з метою знищення фізичного існування групи людей”. Як підкреслюється в преамбулі Конвенції, геноцид знайшов своє місце у всіх періодах історії і має еволюційний характер. Геноцид є злочином, відповідно до міжнародного права, незалежно „чи відбувається він у мирний, або у воєнний час” (ст. I). Таким чином,

---

⁴ Китайська Республіка (Тайвань) представляла в ООН Китай до 15 листопада 1971 р., коли Генеральна Асамблея висловила на користь делегації КНР.

⁵ Домініканська Республіка підписала, але не ратифікувала Конвенцію.

незалежно від контексту, в якому геноцид відбувається, він є караним міжнародним злочином” [11, р. 180].

Але сформульовані в „Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього” юридичні норми не давали стовідсоткової гарантії на ідентифікацію всіх випадків масового знищення людей як геноциду. Цілком відповідав їм лише Голокост часів Другої світової війни: нацисти або знищували євреїв там і тоді, де і коли їх знаходили, або створювали їм фізично неможливі умови для життя. Власне, Конвенція й була розроблена по кривавих свіжих слідах Голокосту, а випадки масового знищення людей, що мали місце до нього, не завжди ідентифікувалися як геноцид і з іншої причини: фахівці-правники не бажали робити винятків при застосуванні ключової норми юриспруденції - закон не має зворотної дії. За влучним висловом провідного канадійського юридичного експерта з проблематики геноциду – В. Шабаса, автори „Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього” „створювали пам’ятник минулому, а не зброю для підтримки порядку в майбутньому” [12, р. 157].

Перший проект Конвенції включав у визначення сутності геноциду також вбивства політичних і соціальних груп та містив згадку про „культурно-національний геноцид”, але ці положення були вилучені через настійливі заперечення з боку окремих держав, передусім СРСР, - постійного члена Ради Безпеки ООН, на знак політичного та дипломатичного компромісу [25, р. 267]. Кремль тоді облудно стверджував, що визначення, зазначені в Конвенції, повинні слідувати етимології терміна, і, очевидно, остерігався більшої міжнародної уваги до власних масових репресій: Голодомору 1932-33 рр., „великої чистки” 1937-38 рр., насильницьких депортацій народів під час Другої світової війни та ін. Решта держав побоювалися, що занесення політичних груп до дефініції геноциду призведе до міжнародного втручання у їхню внутрішню політику [10, р. 8].

Виключення соціальних і політичних груп як жертв геноциду в дефініції Конвенції досі критикується окремими істориками та соціологами. Зокрема, М.

Хасан Какар у книзі „Афганістан: радянське вторгнення та афганська відповідь, 1979-1982” стверджує, що міжнародне визначення геноциду занадто обмежене, воно повинно включати політичні групи чи інші групи, які визнаються нападниками [26, р. 170]. З ним, по-суті, солідаризувалися Ф. Кларк і К. Джонсон, які дійшли висновку, що „геноцид - це форма одностороннього масового вбивства, в якому держава або інша влада має намір знищити групу, коли держава та її члени визначаються злочинцями” [27, р. 368]. „У той час як існують різні визначення терміну, - зазначив професор-політолог Університету Британської Колумбії А. Джонс, - більшість дослідників геноциду вважають, що „намір знищити” є обов’язковою умовою кваліфікації акту геноциду, і що зростає визнання стосовно включення критерію фізичного знищення” [4, р. 20-21].

Б. Харфф і Т. Гурр окреслюють геноцид як „заохочення і здійснення заходів з боку держави або її агентів, що призводять до знищення значної частини групи... Група жертв визначається, насамперед, за допомогою національних ознак, тобто, етнічного походження, релігії чи національності”. Дослідники водночас розрізняють геноцид і політицид за ознаками ідентифікації державою членів групи. У випадку геноциду переслідувані групи ідентифікуються, насамперед, за їхніми національними ознаками, тобто, етнічним походженням, релігією чи національністю. У випадку політициду групи потерпілих визначаються, в першу чергу, з погляду їхнього ієрархічного становища чи політичної опозиції щодо режиму чи домінуючої групи [28].

Слід визнати, що термін „геноцид” не відразу отримав широке визнання й спершу не цілком був ідентичний поняттю „злочини проти людяності”. За великим рахунком, юристи й політики певний час виходили з того, що геноцид - лише один із можливих злочинів проти людяності. Наприклад, саме таку думку в 1947 р. висловив у рішенні щодо нацистських суддів військовий трибунал США, який діяв на території Західної Німеччини. Слід зазначити й важливий для розуміння сутності концепту „геноцид” ізраїльський закон „Про покарання нацистів і за співробітництво з нацистами” 1950 р. У ньому замість

терміна „геноцид” було вжито близьке до поняття „злочини проти людяності” формулювання „злочини проти єврейського народу”. Причому окреслення такого злочину буквально повторювало визначення геноциду, закріплене в згаданій Конвенції 1948 р.

Тому й трагедія вірменського народу 1915-16 рр. досі класифікується державами світу як злочин проти людяності. Оскільки ж історія не визнає умовного способу, зацікавлені читачі можуть тепер лише порівняти визначення цих злочинів у Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 р. Ми ж відзначимо головну відмінність між ними: злочин геноциду завжди має на меті повне або часткове знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи. А злочини проти людяності спрямовані проти цивільного населення, проте не ставлять за мету його повне чи часткове знищення лише через приналежність індивідів до цього населення.

Від усіх учасників „Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього” 1948 р. вимагається запобігати й карати акти геноциду, як у мирний, так і у воєнний час, хоча окремі прецеденти роблять реалізацію цих вимог складною. Зокрема, деякі з підписантів, а саме - Бахрейн, Бангладеш, Ємен, Малайзія, Сінгапур, США, СРВ, Філіппіни і колишня Союзна Республіка Югославія, підписали договір з умовою, що без їхньої згоди проти них до Міжнародного Суду не може бути подано ніяких претензій з приводу геноциду. Більше того, незважаючи на офіційні протести з боку інших учасників Конвенції (зокрема, Республіки Кіпр і Норвегії) щодо етичних та правових підстав таких застережень, імунітет від судового переслідування, що вищеназвані держави надають, застосовується час від часу. Приміром, 11 травня 1999 р. Сполучені Штати відмовилися визнавати можливість висунення звинувачень у геноциді проти них офіційним Белградом після гуманітарної інтервенції Північноатлантичного Альянсу в Косово.

Прийнято вважати, що, принаймні з часів Другої світової війни, геноцид є незаконним відповідно до звичаєвого міжнародного права як імперативна норма (тобто належна до обов'язкового виконання), так само, як і відповідно до

міжнародного договірної права. Але акти геноциду, як правило, загалом важко довести в ході судового переслідування, тому що потрібно встановити зв'язок відповідальності. Міжнародні кримінальні суди і трибунали працюють передусім тому, що відповідні держави нездатні або не бажають переслідувати злочини такого рівня.

Перший же досвід діяльності Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (заснований Радою Безпеки ООН 25 травня 1993 р. на підставі резолюції № 827, ініціатором якої виступила Франція), а також Міжнародного трибуналу щодо Руанди (функціонував у 1994-2015 рр. як допоміжний орган ООН), засвідчив нагальну потребу створення незалежного й постійного суду для вирішення справ, пов'язаних із геноцидом, воєнними злочинами, злочинами проти людяності й злочинами агресії. Адже зазначені трибунали були сформовані для розслідування злочинів, скоєних тільки в конкретний час і в рамках певного конфлікту. Тому на своїй 52-й сесії Генеральна Асамблея ООН постановила скликати в 1998 р. під егідою Об'єднаних Націй дипломатичну конференцію в Римі за участю всіх держав планети.

П'ятитижневе зібрання для доопрацювання й прийняття Конвенції про створення Міжнародного кримінального суду, зрештою, увінчалось ухваленням 17 липня 1998 р. статуту Суду. Причому Римський статут був прийнятий шляхом позитивного голосування 120-ти держав-членів ООН, але 7 держав висловилися „проти”, 21 держава утрималася [29]. Однак які саме країни проголосували проти, остаточно не відомо, серед них, швидше всього, були КНР, Ізраїль і США, оскільки вони згодом публічно висловили своє негативне ставлення [30, р. 157]. Водночас спостерігачі й аналітики-міжнародники роблять припущення, що серед „невідомих” держав, які висловилися проти ухвалення Римського статуту, можуть бути Ємен, Індія, Індонезія, Ірак, Лівія, Катар, Росія, Саудівська Аравія і Судан. Фахівці переважно схиляються до думки, що до держав, які проголосували „проти”, варто віднести Ємен, Ірак, Катар і Лівію як найбільш часто ідентифіковані [30, р. 155].

11 квітня 2002 р. на спеціальній церемонії, що відбулася в штаб-квартирі ООН у Нью-Йорку, десять держав одночасно ратифікували Римський статут, в результаті чого загальне число ратифікаційних документів досягло шістдесяти, що було мінімумом, необхідним для набуття Римським статутом чинності, як це визначено у його ст. 126 [31]. Документ набув чинності 1 липня 2002 р., але, згідно його ст. 11, Міжнародний кримінальний суд може розслідувати тільки ті злочини, які були скоєні після цієї дати. Суд здійснює свою юрисдикцію, якщо національні суди не хочуть, або не в змозі розслідувати геноцид, виступаючи таким чином „судом останньої інстанції” й залишаючи основну відповідальність за здійснення юрисдикції щодо ймовірних злочинців окремим державам.

Станом на кін. 2016 р. 122 держави-члени ООН (в т. ч. всі країни Південної Америки, абсолютна більшість держав Європи й Океанії та більше половини країн Африки), а також Держава Палестина й Острови Кука (автономія у вільній асоціації з Новою Зеландією) ратифікували Римський статут; ще 31 держава підписала, але не ратифікувала документ.

Переважна більшість із сорока держав-членів ООН, які не підписали Римський статут, знаходиться в Азії. Однак найзапеклішим супротивником Міжнародного кримінального суду є США. Спочатку В. Клінтон, підписуючи 31 грудня 2000 р. документ, пояснив, що Сполучені Штати не збираються ратифікувати Римський статут, доки повною мірою не ознайомляться з діяльністю Суду [32]. А 6 травня 2002 р. адміністрація Дж. Буша-молодшого, маючи на меті захист своїх військовослужбовців, цілком відмовилась від участі в Римському статуті, назвавши його таким, що порушує національні інтереси й суверенітет США [33].

Того ж року в США був прийнятий спеціальний Закон про захист американського персоналу за кордоном, що дозволив застосування військової сили для визволення будь-якого американського громадянина, або громадян країн-союзників США, що опиняться в руках Міжнародного кримінального суду в Гаазі [34]. Так само США уклали двосторонні угоди, в яких зобов'язали

держав-партнерів не видавати підозрюваних американських громадян Міжнародному кримінальному суду, а у випадку порушення цих домовленостей попередили щодо припинення надання військової допомоги та будь-якої іншої підтримки [35]. Через проблеми з визнанням юрисдикції Міжнародного кримінального суду Сполучені Штати налаштовані продовжувати практику спеціально скликаних міжнародних трибуналів для таких розслідувань і потенційних кримінальних переслідувань.

Україна підписала Римський статут Міжнародного кримінального суду 20 січня 2000 р., однак ще не ратифікувала його, оскільки 11 липня 2001 р. Конституційний Суд України ухвалив негативний висновок стосовно подання Президента України Л. Кучми про відповідність Римського статуту Конституції нашої держави [36]. Тому Україна ратифікувала 29 січня 2007 р. лише Угоду про привілеї та імунітети Міжнародного кримінального суду (APIC). Тільки після перемоги Революції гідності й підписання 21 березня 2014 р. політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, ст. 8-ма якої вимагає ратифікації Римського статуту, Верховна Рада 2 червня 2016 р. ухвалила необхідні конституційні поправки щодо судової реформи для забезпечення ратифікації документа. Проте положення про визнання юрисдикції Міжнародного кримінального суду набуде чинності тільки через три роки [37].

Здобутки Суду на ниві притягнення до кримінальної відповідальності за організацію і вчинення геноциду залишаються, на жаль, незначними. Так, 14 липня 2008 р. головний прокурор Міжнародного кримінального суду Л. Морено-Окампо звернувся до палати попереднього розгляду з проханням видати ордер на арешт Президента Республіки Судан О. аль-Башира за звинуваченням у геноциді негроїдного населення регіону Дарфур (за даними ООН там загинуло близько 300 тис. осіб [38]). Президенту закидали те, що всі збройні конфлікти в Судані супроводжувалися вбивствами, пограбуваннями, тортурами і згвалтуваннями, наверненням дітей у рабство і важкими умовами в таборах для біженців. 4 березня 2009 р. Міжнародний кримінальний суд видав

ордер на арешт аль-Башира, що став першим чинним главою держави, проти якого було висунуто звинувачення органом міжнародної юстиції.

Але суданська влада не визнала цього рішення, невдовзі після видачі ордера аль-Башир вислав із Судану 13 гуманітарних організацій за співпрацю із Судом, а 16 березня зажадав припинення діяльності в державі всіх іноземних гуманітарних організацій. Тоді 12 липня 2010 р. Міжнародний кримінальний суд видав новий ордер на арешт президента Судану, звинувативши його в організації й проведенні геноциду народностей групи фура, а також етносів загава і масаліти.

Аль-Башир, незважаючи на видані Міжнародним кримінальним судом ордери, продовжував здійснювати зарубіжні візити до держав, які підписали й ратифікували Римський статут: 14 червня 2015 р. до Йоганнесбурга (ПАР) на саміт лідерів Африканського Союзу й у травні 2016 р. до Уганди на інавгурацію президента Й. Мусевені, коли делегації США, Канади й країн ЄС на знак протесту покинули церемонію [39]. Та й Міжнародний кримінальний суд зрештою вирішив призупинити розслідування вчинених у Дарфурі злочинів.

Значно результативнішою була діяльність Міжнародного трибуналу щодо Руанди в м. Аруша (Танзанія), заснованого для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид етносу тутсі (бл. 800 тис. загиблих [40]), вчинений представниками етносу хуту на території зазначеної держави протягом ста днів 1994 р. З моменту його відкриття в листопаді 1994 р. і до кінця 2012 р. трибунал розглянув справи щодо 95-ти осіб, яких він вважав відповідальними за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, вчинені в Руанді, - високопоставлених військових та урядовців, політиків і бізнесменів, а також членів релігійних груп, ополченців і керівників ЗМІ. 12 із них були виправдані, лише 8 визнали свою вину, окремі звинувачувальні висновки були відкликані. Для судів над особами, які не потрапили до сфери юрисдикції Трибуналу, що розглядав справи лише головних організаторів геноциду, в Руанді була створена система місцевих судів, що ухвалили не менше 100 смертних вироків.

Міжнародний трибунал щодо Руанди, який не мав права на смертні вироки, 19 жовтня 2000 р. засудив за злочини проти людства до довічного ув'язнення колишнього прем'єр-міністра Ж. Камбанду. Серед доведених випадків було заохочення ним людиноненависницької пропаганди радіостанцією RTLM („Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів”), яка закликала знищувати громадян народності тутсі. У грудні 1999 р. був також засуджений до довічного ув'язнення Дж. Рутаганде, що очолював загони вбивць „Інтерахамве” („молодіжного крила” правлячого в 1994 р. „Республіканського національного руху за розвиток демократії”).

1 вересня 2003 р. Трибуналом розглядалася справа Е. Ндіндабахізі - колишнього міністра фінансів Руанди, що, за даними поліції, був причетний до масового знищення людей в префектурі Кібуйе й особисто віддавав накази вбивати, роздавав зброю добровольцям-хуту й був присутній під час нападів та побиттів. За даними свідків, він закликав: „Чимало тутсі проходять тут, чому ви їх не вбиваєте?”, „Ви вбиваєте жінок-тутсі, які заміжні за хуту? ... Ідіть і убийте їх. Вони можуть вас отруїти”. Єдиним європейцем, якого засудив Трибунал (до 12 років ув'язнення) за заохочування до геноциду, став диктор RTLM - бельгієць Ж. Руджу [6, р. 333].

18 грудня 2008 р. Міжнародний трибунал по Руанді виніс вирок довічного ув'язнення колишньому полковнику Т. Багосору за розв'язання геноциду, а також організацію терористичного ополчення „Інтерахамве”. Тоді ж Трибунал засудив до 20-ти років тюремного ув'язнення за розроблення плану знищення тутсі й зятя президента Ж. Габ'ярімани (загибель останнього 6 квітня 1994 р. внаслідок теракту стала приводом для початку геноциду) [41]. 17 травня 2011 р. був засуджений до 30-ти років в'язниці за участь у геноциді колишній начальник штабу збройних сил Руанди – генерал-майор О. Бізімунгу [42]. Останній вирок Міжнародний трибунал по Руанді виніс 20 грудня 2012 р., ув'язнивши колишнього міністра планування О. Нгірабатваре до 35 років за звинуваченням у геноциді проти народності тутсі [43].

Таким чином, Міжнародний трибунал щодо Руанди відіграв провідну роль у створенні ефективної системи міжнародної кримінальної юстиції. Він напрацював значну судову практику щодо геноциду, злочинів проти людяності, військових злочинів, а також форм індивідуальної відповідальності та відповідальності керівника за злочин. Трибунал щодо Руанди став першою в історії міжнародних трибуналів установою для винесення вироків щодо геноциду, і першим інтерпретував визначення геноциду, викладені в „Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього” 1948 р. та в Женевських конвенціях про захист жертв війни 1949 р. Він також є першим міжнародним трибуналом щодо інтерпретації поняття „згвалтування” в міжнародному кримінальному праві і визначення згвалтування в якості засобу вчинення геноциду.

31 грудня 2015 р. Міжнародний трибунал щодо Руанди офіційно завершив свою роботу, його повноваження (як і повноваження Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії) були передані до створеного 22 грудня 2010 р. Радою Безпеки ООН Міжнародного остаточного механізму для кримінальних трибуналів [44]. Загалом міжнародна спільнота реагувала лише на наслідки кривавих подій у Руанді, замість того, аби попередити їх. Світове співтовариство розробило механізм для судового переслідування осіб, винних у геноциді, але не проявило волі до втручання задля припинення геноциду.

Міжнародний трибунал для колишньої Югославії у вирокх 2005-07 рр. проти колишнього генерал-майора Війська Республіки Сербської Р. Крстича, засудженого до 35-ти років ув'язнення [45], та його підлеглих - полковника В. Благоевича, що отримав після апеляції 15 років позбавлення волі, й майора Д. Йокича, ув'язненого на 9 років [46], визнав геноцидом сплановане масове вбивство боснійськими сербами близько 8 тис. беззбройних мусульман чоловічої статі віком від 12 до 77 років, вчинене 12-14 липня 1995 р. в районі м. Сребрениця.

23 лютого 2007 р. різанину в Сребрениці кваліфікував як геноцид і Міжнародний суд ООН у Гаазі [47]. Довічне ув'язнення за геноцид мусульман

Боснії отримав 12 грудня 2012 р. ще один генерал-майор Війська Республіки Сербської - З. Толімір [48]. Був звинувачений в організації геноциду в Сребрениці і колишній президент Республіки Сербської Р. Караджич, засуджений 24 березня 2016 р. Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії до 40 років в'язниці [49].

Логічно, що на початку липня 2015 р., тобто напередодні 20-х роковин трагедії Сребрениці, Велика Британія внесла на розгляд Ради Безпеки ООН резолюцію про визнання цієї різанини геноцидом уже на рівні універсальної організації безпеки й співробітництва. На думку авторів проекту резолюції, воно „є необхідною умовою для примирення”, а також дозволило б продовжити розшук воєнних злочинців за межами колишньої Югославії. Але проект резолюції був вороже зустрінутий в Белграді, а боснійські серби звернулися з проханням до Росії накладити „вето” на ухвалення даної резолюції. Дійсно, вже 8 липня 2015 р. постійний представник Росії в ООН В. Чуркін ветоував резолюцію, оскільки її прийняття нібито „загостило б ситуацію на Балканах” [50].

Злочини, передбачені „Конвенцією про попередження злочину геноциду і покарання за нього” 1948 р., стали предметною юрисдикцією й Надзвичайних палат у судах Камбоджі. Вони були сформовані в 2006 р. на підставі Угоди між ООН і Королівським урядом Камбоджі від 6 червня 2003 р. для притягнення до відповідальності чільних керівників режиму „червоних кхмерів” 1975-79 рр. та реабілітації всіх його жертв [51]. Геноцид „червоних кхмерів” був спрямований проти етнічних меншин (в'єтнамці, тайці, мусульмани-тями та ін.), християн, буддистських монахів, а також більшої частини інтелігенції. Його жертвами, за даними дослідника геноцидів – професора Арканзаського університету С. Тоттена, стала чверть міських етнічних кхмерів (0,5 млн. чол.), 16 % селян-кхмерів (0,825 млн. чол.) і 327 тис. представників національних меншин [52].

З початку діяльності Надзвичайних палат п'ять колишніх лідерів „червоних кхмерів” були звинувачені у геноциді, злочинах проти людяності й воєнних злочинах. Троє з них були визнані винними: начальник сумнозвісної „Тюрми безпеки 21” Канг Кек Ієу, що отримав 35 років ув'язнення [53]; голова

Законодавчої асамблеї Демократичної Кампучії – „брат номер два” Нуон Чеа і голова Державної Ради – „брат номер чотири” Кхіеу Сампхан, що були засуджені 7 серпня 2014 р. до довічного ув'язнення [54]. Міністр закордонних справ „червоних кхмерів” – „брат номер три” Ієнг Сарі помер до винесення вироку, а його дружина – Ієнг Тіріт не змогла постати перед судом внаслідок хвороби Альцгеймера [55].

Висновки. Таким чином, і за нестаціонарної постбіполярної доби коренями трагедій геноциду залишається уявлення про від природи дану, чи історично сформовану суспільну нерівність етнічних, расових, релігійних, культурних, мовних, територіальних, соціально-класових та інших груп і спільнот, а також бажання збільшити життєво важливий природний чи суспільний ресурс однієї спільноти (групи) за рахунок іншої. Як і за Середньовіччя, одні народи вважаються богообраними, історичними й месіанськими, призначеними для панування над іншими, інші неісторичними, тобто вартими лише підлеглості решті. На основі таких уявлень будуються різні ідеї, гіпотези, концепції, теорії й вчення, що обґрунтовують правомірність, доцільність чи необхідність знищення в той чи інший спосіб певної суспільної групи, виправдовують і схвалюють геноцид. Тому й нині міжнародна спільнота не може бути байдужою до таких злочинів. Її обов'язок перед майбутніми поколіннями полягає в тому, щоб ті, хто скоює злочини проти людяності, були притягнуті до відповідальності, а також, щоб запобігти повторенню подібних злочинів у майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Виступ Президента України у День пам'яті жертв голодоморів в Україні 26 листопада 2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-den-pamyati-zhertv-golodomoriv-38850>.

2. Єльченко розповів у ООН, чому ненависть у Криму може загрожувати геноцидом. 14.10.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/2101372-elcenko-rozpoviv-u-oon-comu-nenavist-u-krimu-moze-zagrozuвати-genocidom.html>.

3. Gallagher A. Genocide and Its Threat to Contemporary International Order / Adrian Gallagher. – London : Palgrave Macmillan, 2013. – 232 p.

4. Jones, Adam. Genocide : A Comprehensive Introduction / Adam Jones. – New York : Routledge/Taylor & Francis Publishers, 2006. – 430 p.

5. Манн М. Темная сторона демократии : Объяснение этнических чисток / Майкл Манн / Фонд «Историческая память»; Пер. с англ. Д. и М. Сливняк, В. Туза; Научн. ред. В. Малахова, А. Дюкова, С. Карамеева; Предисл. В. Малахова. – М.: Издательство «Пятый Рим» (ООО «Бестселлер»), 2016. – 928 с.

6. Othman, Mohamed C. Accountability for International Humanitarian Law Violations : The Case of Rwanda and East Timor / Mohamed C. Othman. – Birkhäuser : Springer, 2005. - 384 p.

7. Rubinstein W. D. Genocide : A History / William D. Rubinstein. – Harlow; London: Pearson Education, 2004. – 322 p.

8. Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932-1933 as Genocide in the Light of the UN Convention of 1948 / Roman Serbyn // The Ukrainian Quarterly. – 2006. - Vol. LXII, No. 2. – P. 186-204.

9. Serbyn R. Lemkin on the Ukrainian Genocide / Roman Serbyn // Journal of International Criminal Justice. – 2009. – Vol. 7. – P. 123-130.

10. Staub, Ervin. The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence / Ervin Staub. - Cambridge : Cambridge University Press, 2002. – 338 p.

11. Schabas W. The UN International Criminal Tribunals : The Former Yugoslavia, Rwanda and Sierra Leone / William A. Schabas. - Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 711 p.

12. Schabas W. *Genocide in International Law : The Crime of Crimes* / William A. Schabas. - Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – 760 p.
13. Germany admits Namibia genocide. 14.08.2004 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/3565938.stm>.
14. Topić Tanja. Izveštaj Komisije Vlade RS o zločinu u Srebrenici 1995 : Otvaranje najmračnije stranice. 01.07.2004 [Электронный ресурс] / Tanja Topić. – Режим доступа : <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=384060>.
15. EP : July 11 to be Srebrenica remembrance day. 15.01.2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : https://web.archive.org/web/20090124024906/http://www.b92.net/eng/news/crimes-article.php?yyyy=2009&mm=01&dd=15&nav_id=56447.
16. Lemkin, Raphaël. *Axis Rule in Occupied Europe : Laws of Occupation - Analysis of Government - Proposals for Redress* / Raphaël Lemkin. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1944. – 674 p.
17. Преследовавшийся нацистами американский иммигрант помог объявить геноцид преступлением (Рафаэль Лемкин определил понятие «геноцид» и посвятил жизнь борьбе с ним). 27.04.2006 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://iipdigital.usembassy.gov/st/russian/texttrans/2006/04/20060427072620lebahcb0.1085125.html>.
18. Сербин Р., Грабовський С. Рафаель Лемкін і Голодомор як геноцид українського народу. 15.11.2008 [Электронный ресурс] / Роман Сербин, Сергій Грабовський. – Режим доступа : <http://www.radiosvoboda.org/a/1349371.html>.
19. Lemkin R. *Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations : additional explications to the Special Report presented to the 5th Conference for the Unification of Penal Law in Madrid, 14-20 October 1933* [Электронный ресурс] / Raphael Lemkin. – Режим доступа : <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm>.
20. Manjikian, Sevak Joseph. *Genocide and the Failure to Respond* / Sevak Joseph Manjikian // *Civil Courage : A Response to Contemporary Conflict and*

Prejudice / Ed. by Naomi Kramer. – New York; Washington: Peter Lang Publishing, 2007. - P. 47-60.

21. Auron, Yair. The Banality of Denial : Israel and the Armenian Genocide / Yair Auron. – New Brunswick; London : Transaction Publishers, 2004. - 338 p.

22. The Charter and Judgment of the Nürnberg Tribunal - History and Analysis : Memorandum submitted by the Secretary-General [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.cininas.lt/wp-content/uploads/2015/06/1949_UN_ILC_N_statuto_koment.pdf.

23. Pius XII, the Holocaust and the Revisionists : Essays / Ed. by Patrick J. Gallo. – Jefferson; London : McFarland & Company Publishers, 2006. – 308 p.

24. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. 09.12.1948 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>.

25. The Specter of Genocide : Mass Murder in Historical Perspective / Ed. by Robert Gellately, Ben Kiernan. – Cambridge : Cambridge University Press, 2003. – 396 p.

26. Kakar Hassan M. Afghanistan : The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979-1982 / M. Hassan Kakar. – Berkeley : University of California Press, 1995. – 392 p.

27. Chalk F., Jonassohn K. The History and Sociology of Genocide : Analyses and Case Studies / Frank Chalk F., Kurt Jonassohn. – Yale : Yale University Press, 1990. – 461 p.

28. Harff B., Gurr T. Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides : Identification and Measurement of Cases since 1945 / Barbara Harff, Ted Gurr // International Studies Quarterly. – 1988. – Vol. 37, No 3. – P. 359-371.

29. Scharf, Michael P. Results of the Rome Conference for an International Criminal Court [Электронный ресурс] / Michael P. Scharf. – Режим доступа : <https://www.asil.org/insights/volume/3/issue/10/results-rome-conference-international-criminal-court>.

30. Elliot S. Stephen. Definitely Maybe : The Outlook for U.S. Relations with the International Criminal Court During the Obama Administration / Stephen Smith Elliot // Florida Journal of International Law. – 2010. – No 22(2). – P. 156-189.

31. Rome Statute of the International Criminal Court [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://legal.un.org/icc/statute/99_corr/cstatute.htm.

32. Clinton's statement on war crimes court. 31.12.2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/1095580.stm>.

33. International Criminal Court : Letter to UN Secretary General Kofi Annan. 06.05.2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2002/9968.htm>.

34. Новая атака США на Международный уголовный суд [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.hrights.ru/text/b16/Chapter26.htm>.

35. Начало противостояния. США и Международный уголовный суд : обзор за май 2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://index.org.ru/othproj/crimcrt/icc-020708-1.html>

36. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут). 11.07.2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01>.

37. Rada amends Constitution of Ukraine in part of justice. 02.06.2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://en.interfax.com.ua/news/general/347592.html>.

38. Глава ООН призвал наказать виновных в гибели миротворцев в Дарфуре. 14.07.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20130714/949557282.html>.

39. Скандал на церемонии инаугурации президента Уганды. 13.05.2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://svpressa.ru/politic/photo/148499/2/>.

40. Rwanda : How the genocide happened. 17.05.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bbc.com/news/world-africa-13431486>.

41. Организатор геноцида в Руанде осужден. 18.12.2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/international/newsid_7789000/7789524.stm.

42. Rwanda genocide : Ex-army chief given 30-year sentence. 17.05.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bbc.com/news/world-africa-13425546>.

43. Суд ООН по Руанде приговорил экс-министра к 35 годам тюрьмы за геноцид. 20.12.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20121220/915603546.html>.

44. Mechanism for International Criminal Tribunals (MICT) to begin work in The Hague. 23.06.2013 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.internationallawobserver.eu/2013/06/23/mechanism-for-international-criminal-tribunals-mict-to-begin-work-in-the-hague/>.

45. Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity : A Topical Digest of the Case Law of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://web.archive.org/web/20071213220710/http://www.hrw.org/reports/2006/icty0706/ICTYweb.pdf>.

46. Appeals Chamber acquits Vidoje Blagojević of aiding Srebrenica genocide, affirms other convictions against him and Dragan Jokić. 09.05.2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.icty.org/sid/8876>.

47. Völkermord in Srebrenica. 23.02.2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zeit.de/online/2007/09/IGH-Srebrenica/komplettansicht>.

48. МТБЮ приговорил генерала Толимира к пожизненному заключению. 12.12.2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://ria.ru/world/20121212/914538937.html>.

49. Караджича засудили до 40 років за геноцид. 24.03.2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/03/160324_karadzic_jailed_hk.

50. Россия заблокировала резолюцию Совбеза ООН по Сребренице. 08.07.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bbc.com/russian/international/2015/07/150708_un_srebrenica_russia.

51. Why are we having trials now? How will the Khmer Rouge Trials benefit the people of Cambodia? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.eccc.gov.kh/en/faq/why-are-we-having-trials-now-how-will-khmer-rouge-trials-benefit-people-cambodia>.

52. Death Tolls for the Major Wars and Atrocities of the Twentieth Century [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://necrometrics.com/20c1m.htm#Cambodia>.

53. Cambodia's Duch sentenced to 35 years. 26.07.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/asiapcf/07/25/cambodia.khmer.rouge.verdict/index.html?hpt=T1#fbid=gEVYKq4DmoX>.

54. McKirdy E. Top Khmer Rouge leaders found guilty of crimes against humanity, sentenced to life in prison. 09.08.2014 [Електронний ресурс] / Euan McKirdy. – Режим доступу : <http://edition.cnn.com/2014/08/07/world/asia/khmer-rouge-trial-verdict/>.

55. „Первую леди” красных кхмеров не будут судить за геноцид. 31.08.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://lenta.ru/news/2012/08/31/khmer/>.